

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences  
Centre for Social Sciences  
**Institute for Minority Studies**

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az  
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Grüll Tibor

## A globalizáció és multikulturalizmus kérdései a Római Birodalomban

Traianus császár idejében az *Imperium Romanum* mintegy 6 millió km<sup>2</sup>-re terjedő területén körülbelül 60-70 millió ember (az akkori világ népességének ötöde) élt Róma fennhatósága alatt. A szinte megszámlálhatatlan sok nép, nemzetség és törzs viszonylag békésen megfér egymás mellett ebben a nyelvileg, kulturálisan és vallásilag is rendkívül sokszínű közegben. A Római Birodalom egy olyan államalakulat volt, amely hosszú ideig sikeresen tudta kezelni a multikulturalizmus jelenségét, még akkor is, ha olykor homokszem került a gépezetbe. A császárkor első évszázadait nem véletlenül nevezik a „első globalizációnak”, mivel az árucikkek – továbbá ennek nyomában az emberek, ideológiák és technológiák – cseréje révén az egész *oikumené* (lakott világ) soha nem látott mértékben egységesült.

### RÓMA ÉS A GLOBALIZÁLT VILÁG

„Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta” – ezekkel a szavakkal kezdődik Augustus feliratos formában ránk maradt önéletrajza, a *Res gestae*.<sup>1</sup> Sokan talán irodalmi túlzásnak, egy sikeres uralkodó valóságtól elrugaszkodott kijelentésének vélhetik a „földkerekség” (*orbis terrarum*) emlegetését ebben a kontextusban. Pedig (majdnem) ez az igazság! Augustus idején valóban úgy tűnt, hogy a „lakott világ” – görög kifejezéssel *oikumené* – Róma uralma, vagy legalábbis közvetett befolyása alá került. Elég bizonyosság erről, ha pillantást vetünk a legrégebb fennmaradt római térkép, a *Tabula Peutingeriana* jobb szélére, ahol Muziris indiai kikötő mellett egy templomot ábrázoló ábrácska, és rajta a *templum Augusti* (Augustus temploma) felirat szerepel. Muziris a dél-indiai fűszerkereskedelem legfontosabb kikötője volt ebben az időben, ahol Strabón szerint évente 120 hajó fordult meg, hogy a bors mellett teakfát, igazgyöngyöt, kínai selymet, indiai acélt és ki tudja még, mit szállítson Alexandriába. Az Augustus-templomot nyilván olyan római kereskedők emelhettek, akik cégük képviselőiként állandóan Muzirisben tartózkodtak – mint ahogyan arról is tudunk, hogy indiai kereskedők telepedtek meg a vörös-tengeri Berenikében, a Nílus menti Koptosban, és természetesen Alexandriában

<sup>1</sup> *Res gestae divi Augusti* I. 1.

is. Lakshmi istennő elefántcsont szobrát Pompejiben is megtalálták, de egy római díszpáncélt viselő, buddhista hajviseletű indiai férfi mellszobra is szerepel a Palazzo dei Conservatori gyűjteményében.<sup>2</sup>

Róma urai természetesen tisztában voltak azzal, hogy katonai-politikai értelemben nem uralják a teljes lakott világot, hiszen maguk is rendszeresen indítottak expedíciókat az *oikumené* peremvidékeinek felderítésére.<sup>3</sup> Augustus alatt valószínűleg az egyiptomi *praefectusok* kötelessége volt Afrika déli határainak felderítése. Kr. e. 20-ban Cornelius Balbus elérte a Fezzán-fennsíkot, és elfoglalta a garamantok fővárosát, Garamát, amiért diadalmenetben is részesült. Augustus a *Res gestae*-ben azzal dicsekedett, hogy flottája elérte a kimberék földjét, vagyis a Balti-tengerre is elhajózott, ez azonban valószínűleg túlzás. A Germanicus vagy Tiberius *legatus* vezette expedíció az Ókeanosz partjai mentén hajózva legfeljebb a Jütland-félszigetig jutott el, ahol a köd és a jég visszafordulásra kényszerítette őket. A flottában ott volt a katonaköltő, Albinovanus Pedo is, aki így verselte meg élményeit:

„Hátra maradt már tőlük régen a Nap meg a nappal,  
ismert végeiből földünknek számkivetetten  
mennek hősieken a homályos, sűrű sötétben  
Hesperus oszlopait, s a világ peremét kikutatni.”

Tiberius alatt már a mai Szudán területén, Meroéban vezettek hadjáratot; Nero idejében pedig egy expedíció indult el a Nílus forrásvidékének felkutatására, amely talán a Ruwenzori-hegységig, vagyis a Viktória-tó környékéig is eljutott. Ugyancsak Nero volt az, aki kereskedőit nagyobb mennyiségű borostyánért küldte, és azok a Visztula torkolatvidékét is elérték. Claudius alatt egy Annius Plocamus nevű *libertinus* adóbérlőt a vihar Taprobané (Srí Lanka) szigetére sodort. Keleten Domitius Corbulo arméniai expedíciója nyomán sikerült az Eufrátesz folyását és a Kaszpi-kapuk helyét térképen rögzíteni. Titus és Domitianus idején két expedíció, egy katonai (Septimius Flaccus irányításával) és egy polgári (Julius Maternus vezetésével) elérte a „rinocéroszok földjét” a Csád-tó környékén. Hadrianus egyik tisztje, Arrianosz pedig a *Pontosz Euxeinosz* (Fekete-tenger) keleti partvidékét derítette fel egy flotillával, Kolkhisz (Grúzia) területéről kiindulva a Duna deltavidékéig. Marcus Aurelius idején Kínában is járt római küldöttség, bár a kínaiak viszontlátogatásáról nem értesülünk, mint ahogyan a selyemút ókori meglétével kapcsolatban is sok a bizonytalanság. A selymet mindenesetre jól ismerték a rómaiak, és az egész császárkor folyamán nagy népszerűségnek örvendett ez a méregdrága luxusöltözet.

A felfedező expedíciókat – csakúgy, mint a 19. században – hamarosan követték a kereskedők karavánjai, akiket – a „flags follow trade” elve alapján –

<sup>2</sup> A római–indiai kereskedelmi kapcsolatok áttekintéséhez lásd Székely 2007.

<sup>3</sup> A témában megjelent átfogó művek: Romm 1992; Roller 2006; Grüll 2008.

szükség esetén a hadsereg bevetésével védelmeztek meg. Igencsak megdöbbenek a történészek, amikor 2004-ben a Szaúd-Arábiához tartozó Farasan-szigeteken (500 kilométerre a Báb el-Mandeb-szorostól északra) egy latin nyelvű felirat került elő, amelyet a szigetekhez tartozó kikötő római parancsnoka (*praefectus Farresani portus*) ajánlott fel Antoninus Pius császárnak.<sup>4</sup> Bakutól 69 kilométerre délre, Gobustanban (Azerbajdzsán) már régóta ismert az a latin nyelvű kőfelirat, amely a Legio II Fulminata egyik *vexillatió*jának jelenlétéről tanúskodik a térségben, de az üzbég, türkmén és afgán hármashatáron fekvő Kara Kamar barlangkomplexumban is találtak már egy latin és görög nyelvű bilingvis feliratot, amelynek jelentése egyelőre vita tárgyát képezi. Végül Afrikát se hagyjuk ki a sorból: a transzszaharai kereskedelmi kapcsolatok intenzitásának növekedését mutatja az a Ti-m-Missaou (Timissao, Algéria) környékén felfedezett latin nyelvű felirat, amely – ha helyes a szövegkonjektúra – egy vízfeltevő hely (*lacus*) után nyomozó Tiberius Quintinius nevű személyt említ. A felirat azon az útvonalon került elő, amely a Niger partján fekvő kereskedelmi központot, Gaót (Mali) kötötte össze az Adrar, az Ahaggar és a Tassili n-Ajjer fennsíkjaival áthaladva *Lepcis Magnával*. A sort még sokáig folytathatnánk, de talán ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a manapság „globalizációnak” nevezett folyamat: a világ „beszűkülése” és ennek nyomán az egységesülése is már a római korban megkezdődött.<sup>5</sup>

## INTEGRÁCIÓ POLITIKAI-KÖZIGAZGATÁSI SZINTEN

Róma Augustus uralkodása idején befejezte a Mediterráneum meghódítását. A Földközi-tengert mindenütt vagy római provinciák, vagy úgynevezett kliens-királyságok fogták közre, melyekben Róma feltétel nélkül érvényesíthette akaratát. Egy dolog azonban a hódítás és más dolog az egységesítés. Minden ellenkező híresztelés ellenére ez utóbbi eszköze nem a hadsereg volt, amely ekkor már jórészt a mediterrán vidéktől távol eső határok közelében állomásozott, és nem is a flotta, amely mindig is viszonylag jelentéktelen haderőnek számított, hanem a „római béke”, a sokat emlegetett *pax Romana*, amely Augustus hatalomra kerülésével véget vetett a belháborúknak, és jó időre a függetlenségi törekvéseknek is. A provinciákra kifesztették a római közigazgatás hálóját, melynek révén Róma parancsuralma (*imperium*) érvényesült az egész mediterrán térségben. Tanú erre az Újszövetség is. Egy Augustus által kibocsátott összbirodalmi összeírás-rendelet (*apographé*) következtében egy félreeső galileai falucskából felkerekedik két ember: József és felesége, Mirjám, hogy felmenjenek a Jeruzsálemhez közeli júdeai településre, Betlehembe, mivel a Dávid házából származó férjnek itt voltak atyai birtokai. A Biblia világa felől közelítve tehát egy

<sup>4</sup> A bekezdésben említett feliratok tárgyalását részletes bibliográfiával lásd Grüll 2015b.

<sup>5</sup> A „globalizáció” kifejezés használatához lásd Geraghty 2007; Hitchner 2012 és legújabbban az alábbi tanulmánykötetet: Versluys–Pitts 2014.

római census-rendelet miatt indul el az a folyamat, amelynek révén – Mikájáhu több évszázaddal korábbi próféciáját beteljesítve – Betlehemben megszületik a Messiás.<sup>6</sup>

A mediterrán térség legfőbb jellemzőjeként az „összekapcsoltságot” (*connectivity*) tarthatjuk számon.<sup>7</sup> Az egységesítés egyik legfontosabb eszközéül a kiváló minőségű utak építése szolgált a birodalomban. Az összesen kb. 400 000 kilométernyi úthálózat a hadsereg, a kereskedelem és az információk viszonylag gyors, folyamatos és biztonságos áramlásának biztosítékát jelentette, még akkor is, ha a rómaiak mindenütt a vízi utakat részesítették előnyben. Természetesen ez utóbbiak is meghatározott nyomvonalon haladtak, amit részben a környezeti feltételek (áramlatok, szélviszonyok, szorosok, zátonyok stb.), részben a meglévő kikötőhelyek alakítottak ki. Hogy a rómaiak mennyire büszkék voltak útjaikra, mi sem bizonyítja jobban, mint a számos ránk maradt útleírás (*itinerarium, stadiasmus, periplus*).<sup>8</sup> Az utakat olyan szuvenírtárgyakon is megörökítették, mint a négy vicarellói serleg, amelyeken a Gadestől Rómáig tartó 1481 kilométeres út összes állomását és távolságadatát sorolták fel. Az 1993-ban felfedezett *Stadiasmus Patarensis* Lycia–Pamphylia tartomány útjait tüntette fel a tartomány vezetőjének monumentális lovasszobor-talapzatán.<sup>9</sup>

A tengeri hajózás az utazás és az áruk célba juttatásának a leggyorsabb és a legolcsóbb módja volt.<sup>10</sup> Cicero *Az állam* második könyvében Görögország példáján ecseteli a tenger melletti fekvés előnyeit és hátrányait. A sokféle (első-sorban morális) hátrány felsorolása után sorra számba veszi az előnyöket is: „mindazt, ami a földön egyáltalán létezik, abba a városba tudod hajón szállítani, amelyben laksz, másrészt a saját föld termését bármely országba tudod vinni és küldeni”.<sup>11</sup> Cicero egy másik művében azt is kifejti, hogy a Mediterráneum összekapcsoltságát Pompeius teremtette meg a rómaiak számára:

<sup>6</sup> Szándékosan választottam ezt az igen ismert, ám a szakirodalomban évszázadok óta rendkívül vitatott eseményt. Céлом nem Jézus születési évének, még csak nem is Lukács evangéliuma történeti megbízhatóságának bizonyítása volt, hanem csupán egy *jelenség* illusztrálása. A Jézus születésére vonatkozó végeláthatatlan szakirodalom bibliográfiáját ezért meg sem kíséreltem felsorolni.

<sup>7</sup> Horden–Purcell 2000: 123–172; Purcell 2003.

<sup>8</sup> Az *itinerarium* (görögül *stadiasmus*) olyan útleírás, amely helyneveket és azok egymáshoz viszonyított távolságát tartalmazza. Létezett térképpel ellátott (*itinerarium pictum*) vagy leírásokkal kiegészített (*itinerarium annotatum*) változata. Az előbbire jó példa a Kr. u. 1. században készült, de keresztény betoldásokat is tartalmazó *Tabula Peutingeriana*, az utóbbira a 2. században keletkezett, de 4. századi kiegészítésekkel is ellátott *Itinerarium Antonini* (Salway 2001). A *periplus* olyan tengeri útleírás, amely a hajósok számára a kikötőhelyeket és a partvidék jellegzetességeit, nemritkán az onnan beszerezhető árucikkeket is tartalmazza.

<sup>9</sup> Az *Itinerarium Gaditanum*hoz lásd Heurgon 1952; az *Stadiasmus Patarensis*hez (más néven *Itinerarium Lyciae*) lásd Şahin–Adak 2007.

<sup>10</sup> Casson 1971.

<sup>11</sup> Cicero: *De re publica* II. 9.

„Végre valahára látjuk azt a mérhetetlen tengert, amelynek háborgásától nemcsak a tengeri utak, hanem a városok és a katonai útvonalak is akadályoztattak, amit Cn. Pompeius vitézsége révén a római nép az Oceanustól a Pontus legvégső pontjáig, mint valamely biztos és zárt kikötőt tartja kézben.”<sup>12</sup>

„A kereskedelem által egységesített Birodalom” olyan irodalmi közhelyé vált, amely már a késői Augustus-korban Strabónnál; az első század közepén az idősebb Pliniusnál és Senecánál; valamint a második század elején ifjabb Pliniusnál is megjelenik.<sup>13</sup>

Az integráció vallási és kulturális összetevőiről sem feledkezhetünk meg. Az előbbi esetben főként Keleten mindenekelőtt a hellenizmus befolyásával kell számolnunk. Nyugaton a görög kolóniák kivételével leginkább a bronz- és vas-kori eredetű törzsi hiedelmek továbbélésével találkozunk, többé-kevésbé romanizált változatban.<sup>14</sup> Egyértelműen a birodalom vallási egységesítését szolgálta a császárkultusz elterjesztése az *Imperium Romanum* minden szögletében.<sup>15</sup> A Kr. u. 2. század közepén Fronto írta egykori tanítványának, Marcus Aureliusnak:

„Tudod, hogy minden pénzváltó bódéban, standokon, könyvtárosoknál, ereszekben, csarnokokban, ablakokban, mindenütt és mindenhol ki vannak téve képmásaid a köznép elé, az igazat megvallva eléggé rosszul kifestve, silány és durva stílusban megformázva és kifaragva”.<sup>16</sup>

A császár *numene* nemcsak ábrázolásain keresztül volt mindenütt jelen,<sup>17</sup> de nevét az esküformákba, sőt a kelezésekbe is belefoglalták. A császár „személyes jelenlétét” biztosították az életpályájához és családjához kapcsolódó események is, amelyek évfordulóját minden évben megünnepezték. Az Eufrátesz melletti Dura Europosban talált katonai naptár (*feriale Duranum*) szerint az évi ünnepek mintegy kétharmada valamilyen módon a császár személyéhez kötődött, de – amennyire a feliratokból megítélhető – nem volt ez másként a többi tartományban sem.<sup>18</sup>

## EGY JÓL INTEGRÁLT GAZDASÁG

A népszerű rétor és szofista, az egyébként kis-ázsiai születésű Aelius Aristeidész (Kr. u. 117–181) így jellemezte Rómát, e kereskedelmi rendszer központját:

<sup>12</sup> Cicero: *De provinciis consularibus* XII. 31. Grüll Tibor fordítása.

<sup>13</sup> Strabón XVII. 1.13. C 798; Plinius *NH* XIV. 2; Seneca: *De clem.* I. 6.1; Plinius: *Paneg.* 29.2; Bang 2007.

<sup>14</sup> Ando 2005; Cadotte 2007.

<sup>15</sup> Millar 1977; Cancik–Rüpke (Hgg.) 1997; Gradel 2002; Cancik–Hitzl (Hgg.) 2003.

<sup>16</sup> Fronto: *Epistula ad Marcum Caesarem* IV. 12.6. Grüll Tibor fordítása.

<sup>17</sup> Valamennyi ábrázolástípust összegyűjtötte: Pekáry 1985.

<sup>18</sup> Nock 1952; Herz 2001; Gschaid 2003.

„Ide áramlik valamennyi földről és tengerről minden, amit csak az évszakok érlelnek, és megteremnek az egyes vidékek, folyók és állóvizek, s a görög és barbár kézművesség. Ha tehát valaki mindezeket látni akarja, annak vagy az egész lakott világot bejárva kell körülnéznie, vagy ebben a városban kell lennie. Mert amit csak az egyes népek természetnek és készítenek, lehetetlen, hogy itt ne legyen mindig, még fölöslegben is. S annyi teherhajó érkezik mindenfelől mindent idehordva, minden tavasszal és minden őszi napfordulókör, hogy eképpen ez a város a föld valamiféle közös árulerakatának látszik. [...] Minden egyetlen kezdetben és végben egybetorkollik, erre a helyre ömlik, és itt találkozik össze minden – kereskedelem, hajóforgalom, mezőgazdaság, fémek kohászata; ami mesterség létezik vagy létezhet, mindaz, amit csak az emberi kéz és a természet létrehoz”.<sup>19</sup>

E retorikai *toposz* valóságtartalmát aligha lehet tagadni. Egyik bizonyíték a Rómában ma is megtalálható Monte Testaccio, vagyis „Cserépdomb”, amely kizárólag leselejtezett amphoracserepekből áll. Ha Róma lakosságát a korai császárkorban 1 millióra tesszük, akkor a Monte Testaccio amphoráiból minden egyes lakosra évi 6 kilogramm olaj juthatott.<sup>20</sup> Ugyanezt bizonyítják Róma első modern bevásárlóközpontjának, a „Traianus-plázának” (*mercatus Traiani*, Kr. u. 100–110) monumentális maradványai a nevezett császár *forumán*.<sup>21</sup> A betérő vásárlókat az öt emeleten elhelyezett mintegy százötven üzletben bizonyára nem üres polcok fogadták!

A Róma hatalma alá vetett három régió: *Europa*, *Africa/Libya* és *Asia* természetesen eltérő szerepet játszott Róma ellátásában. Africát az északabbra fekvő tartományok gabonás kosarának tekintették, de a kelet–nyugati megosztottság itt is fennállt: míg a két *Mauretania*, *Numidia* és *Africa proconsularis* elsősorban a Mediterráneum nyugati, addig *Cyrenaica* és *Aegyptus* főként a keleti medencébe exportálta legfőbb kiviteli cikkét, a gabonát – bár az utóbbiak esetében ebből le kell vonnunk a Rómának szállított jelentős mennyiségű cereáliát. (Flavius Iosephus szerint Egyiptom négy, Africa nyolc hónapig eteti gabonájával Róma városát.) A hellenizált keleti tartományok (elsősorban Achaia, Asia és Syria) magasan urbanizált területek voltak, fejlett mezőgazdasággal és kézműiparral, ahonnan hatalmas mennyiségű készáru, adó és vám áramlott be a birodalomba.<sup>22</sup> „Kelet mesés gazdagságát” tovább növelték a Távol-Keletről érkező luxuscikkek, amelyeket szárazföldi és vízi úton szállítottak a levantei kikötőkbe élelmes szír, arab és zsidó kereskedők. A civilizációs szempontból viszonylag alulfejlett Nyugat

<sup>19</sup> Aelius Aristeides: *Oratio (Eis Rómén)* XXVI. 11, 13. A görög rétor leírása egyébként kísértetiesen hasonlít a *Jelenések könyve* 18. fejezetének Rómáról adott jellemzéséhez (Grüll 2011).

<sup>20</sup> A Monte Testaccio egy nagyjából háromszög alaprajzú mesterséges halom: magassága 35, kerülete 1490 méter. A domb teljes térfogata 550 000 köbméter, súlya 742 500 000 kilogramm, az amforák becsült darabszáma: 24 750 000, a bennük tárolt olaj minimális becsült mennyisége: 173 250 000 kilogramm. A kutatások szerint az amphorák 80%-a Baetica tartományból került ide a Kr. u. 1–3. században (Blázquez–Remesal Rodrígez 1992).

<sup>21</sup> Lancaster 1998.

<sup>22</sup> Grüll 2011.

viszont ásványi kincsek, mezőgazdasági potenciál és emberi erőforrások terén biztosított szinte kimeríthetetlen háterszágot Róma terjeszkedése számára. A természeti erőforrások kiaknázása – és persze a római hadsereg állandó jelenléte – visszahatott a Nyugat fejlődésére: a főbb kereskedelmi útvonalak mentén és a militarizált övezetekben valódi urbanizációs forradalom zajlott le a császárkor évszázadaiban.<sup>23</sup> És ami a hadsereg ellátását illeti: a tiszti kar komfortját az importált keleti luxusélelmiszerek is biztosították. Egy indiai feketeborsot tartalmazó edényt egy *centurio* szállásán találtak egy Augustus-kori táborban (Oberaden, Németország). Ugyanez a jelenség volt megfigyelhető a Hadrianus-fal menti táborokban is, ahol a bors mellett datolyát, rizst, csicseriborsót, pisztáciát, gránátalmát, fokhagymát, mandulát, fenyőmagot és dinnyét – csupa keleti luxusélelmiszert – is fogyasztottak.<sup>24</sup>

Ma már alig akad ókortudós, aki tagadná, hogy a Római Birodalom „egy jól integrált gazdasági rendszer (volt), amelyben fontos szerepet játszott a gazdaságpolitika, de ezt az egységet szolgálták a piacok, a hitel és a mezőgazdasági termelés is”.<sup>25</sup> Az 1950-es évektől mintegy negyven éven át az oxfordi Moses I. Finley „primitivista” gazdaságtörténeti nézetei érvényesültek a kutatásban. A neves marxista történész szerint a római gazdaság alapvetően statikus volt: az autarkiaira berendezkedett „fülkegazdaságok” között minimális volt az integráció, a távolsági kereskedelem pedig szinte kizárólag a luxuscikkekre korlátozódott. Ezt a nézetet az utóbbi húsz évben szinte minden ponton felül kellett vizsgálni a régészeti, azon belül is a bűvárrégészeti kutatások eredményei alapján.<sup>26</sup> Eszerint a kereskedelem a császárkor évszázadaiban az alapvető élelmiszereket is hatalmas mennyiségben szállította a mediterrán térség egyik végéből a másikba, sőt azon túl is. A régészeti kutatások nyomán jelentős mennyiségben előkerülő tárolóedények (többnyire amphorák, kisebb részben fahordók) is bizonyítják, hogy az olaj, a bor és a halszész kereskedelme igen nagy volumenű volt ebben az időszakban – márpedig ezek az alapvető élelmiszerek aligha nevezhetők luxuscikkeknek. Sajnos a gabonaszállításkor használt tárolóeszközök ritkán maradtak fenn – hiszen a szárazföldön zsákokban, a tengeren feltehetően fakonténerekben szállítottak –, de az irodalmi és papiruszforrások szerint ebben is nagy szerepet játszott a távolsági kereskedelem.<sup>27</sup>

## ROMANIZÁCIÓ VAGY MULTIKULTURALIZMUS?

A mai napig tartja magát az az előfeltevés, hogy a provinciák „romanizációja” során Róma a modern nyugati világ értékeit adta át alattvalóinak, ami szükség-

<sup>23</sup> Bekker-Nielsen 1989; Antrop 2004.

<sup>24</sup> Van der Veen–Livarda–Hill 2008.

<sup>25</sup> Woolf 1992: 283.

<sup>26</sup> Grüll 2015a. (A kérdésre vonatkozó részletes szakirodalommal.)

<sup>27</sup> Rickman 1980; Garnsey 1988; Sirks 1991; Erdkamp 2005: 175–257.



képpen azok gazdagodásához vezetett. Iulius Agricola, Britannia helytartója, például úgy képzelte, hogy a briteket azzal nyeri meg, ha városokat épít és az előkelők gyermekeit iskoláztatja.<sup>28</sup> A „romanizáció” következményeit Strabón egy hispániai törzsnél így mutatta be:

„A turdétánok, különösen a Baitis vidékiek, teljesen átalakultak római módra, annyira, hogy még a nyelvükre sem emlékeznek. A legnagyobb részük latin polgár lett, és római telepéseket kaptak, úgyhogy kis híján majdnem valamennyien rómaiak. A most alapított városok, mint Paxaugusta a keltáknál, Augusta Emerita a turduloknál, és Caesaraugusta a keltibéreknél s még néhány más gyarmatváros, mutatják az említett népek átalakulásait. Azokat az ibéreket, akik ilyen felfogásúak, *togatus*oknak nevezik; közöttük vannak a keltibérek is, akiket egykor valamennyi között a legvadabbaknak tartottak”.<sup>29</sup>

Gallia Narbonensisben olyan fokot ért el a „romanizáció”, hogy az idősebb Pliniusból ezt az áhítattal teli felkiáltást váltotta ki: „Inkább Itália, mintsem provincia!”<sup>30</sup>

Akik az egységgel szemben a Római Birodalom különböző területeinek eltérő elemeit hangsúlyozzák, általában nyelvi-kulturális szempontból közelítenek a kérdéshez.<sup>31</sup> Való igaz: a Római Birodalom fennállása idején számos őshonos nyelv és írásbeliség virágzott, amit a rómaiak nem nyomtak el erőszakkal.<sup>32</sup> Erre nem volt szükség, ugyanis egyrészt a latin az egész Mediterráneumban – tehát Keleten is – a hatalom nyelvének számított; másrészt közvetítőnyelvnek ott volt az ógörög *koiné* változata, amit nemcsak a művelt arisztokraták, hanem a szatócsok is beszéltek a Birodalom minden sarkában.<sup>33</sup> A latin nyelv használatára Nyugaton sikerrel vették rá a meghódított törzseket (vagy legalábbis azok arisztokráciáját), akik a korai principátus idején már többnyire lecserélték őshonos kelta, ibér, illír, thrák és pannon nyelvüket a hódítók nyelvére.<sup>34</sup> De még Itáliában is akadnak példák az ellenkezőjére: a Kr. u. 79-ben elpusztult Pompejiben az őslakosok oszk (*oscus*) nyelvét még feliratokon is használták.<sup>35</sup> Keleten más volt a helyzet: itt a latin nyelvűség csak a hadseregben és a többnyire veteránletelepítésekkel létrehozott *coloniá*kban vert gyökeret. A létező nyelvi-kulturális különbségek ellenére aligha tagadható, hogy a Mediterráneum Róma égisze alatt politikai egységgé vált. Róma abszolút fennhatóságát – legalábbis tartósan – senki sem vonhatta kétségbe. Az időről időre fellobbanó ellenállási mozgalmakat (Tacfarinas africai, Iulius Sacrovir galliai, Boudica britanniai lázadását vagy

<sup>28</sup> Tacitus, *Agricola* 21.1.

<sup>29</sup> Strabón III. 2.15. C 151.

<sup>30</sup> Plinius: *Naturalis historia* III. 4.31. Grill Tibor fordítása.

<sup>31</sup> Hingley 2009.

<sup>32</sup> MacMullen 1966; Millar 1968; Adams 2003.

<sup>33</sup> Swain 1998; Adamik 2006; Eck 2009.

<sup>34</sup> A Pannoniában lezajló nyelváltáshoz lásd Fehér 2007.

<sup>35</sup> Cooley 2002.

a zsidó felkeléseket) kegyetlenül vérbe fojtották.<sup>36</sup> Ám a mediterrán térségben – Africa és Egyiptom kivételével – még jelentős csapatokat sem állomásoztattak.

A modern kutatás mindenesetre megkérdőjelezi az eddigi „beolvadás kontra ellenállás” bináris oppozíció alkalmazhatóságát a Római Birodalom esetében, s abban a 19–20. századi európai kolonialista gondolkodásmódot látja tükröződni. Ma az egyoldalú átadás-átvétel folyamata helyett inkább a kulturális interakcióra teszi a szakirodalom a hangsúlyt, kiemelve azt a tényt, hogy maga a „rómaiság” (*Romanitas*) fogalma sincs kellőképpen definiálva. A principátus alatt már aligha beszélhetünk olyan egységes fővárosi vagy itáliai kultúráról, amely a birodalom központjából a perifériákra diffundált volna.<sup>37</sup> Ha már mindenképpen természettudományos hasonlattal akarunk élni, inkább a kultúrák közötti ozmózisról kellene beszélnünk. Megnyilvánult ez a folyamatos migrációnak kitett Róma esetében is. A császárváros kulturális sokszínűségét néhány irodalmi példával is érzékeltethetjük. Horatius szállóigévé vált mondása mellé – „Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország / s pór népét Latiumnak művészetre kapatta”<sup>38</sup> – odatehetjük Seneca kevésbé ismert kijelentését: „a legyőzöttek adtak törvényt a győzteseknek”, ami arra utal, hogy a szombattartás zsidó szokása Nero korában már magában a császárvárosban is széles körben elterjedt.<sup>39</sup> Vagy idézhetnénk a satíráköltő Iuvenalist, aki az idegen népek, nyelvek és szokások egész kavalkádját írja le Rómában:

„[...] dühít, polgárok, már e göröggé  
lett Város, noha nemcsak acháj föld küldte szemetjét.  
Mert beözönlött már régen Tiberisbe Orontes,  
s hozta magával a szír erkölcsöt, nyelvet, a ferde  
húrokat és fuvolát meg az otthoni kézidobot s a  
ringyó-hadsereget, mely folyton a cirkusz előtt áll.  
Jönnek ez otthagyván meredek Sicyont, Amydont az,  
s van, ki Samost, másik Traltest, Androst, Alabandát,  
s céljuk: az Esquiliae s a füzesről elnevezett domb [...]”<sup>40</sup>

Ugyanerről szól, de más – alapvetően pozitív – beállításban Iuvenalis idősebb kortársának, Martialisnak az epigrammája. (Martialis maga is bevándorló volt: a hispaniai Bilbilis városából érkezett a fővárosba „szerencsét csinálni”.) A vers a Titushoz címzett *De spectaculis* (Látványosságokról) című kötetből való, amelyben az *Amphitheatrum Flavium* (*Colosseum*) felavatásakor rendezett, hetven napig tartó játékokról emlékezik meg:

<sup>36</sup> Dyson 1971; MacMullen 1985, 1992.

<sup>37</sup> Hingley 1996.

<sup>38</sup> Horatius: *Epistulae* II. 1.156.

<sup>39</sup> Seneca *apud* Augustinus, *De civitate Dei* VI. 11. Grüll Tibor fordítása.

<sup>40</sup> Iuvenalis: *Satirae* III. 62–67, 69–71.

„Hát van olyan barbár nép, s annyira távoli, Caesar,  
 mely nem jött ide, hogy lássa a városodat?  
 Jött a paraszt, odahagyva a thrák Rhodopét meg a Haemust,  
 s jött lóvért megívó sztyepei szarmata is,  
 és aki meglelt forrásánál látja a Nílust,  
 és ki a zord tengert szelte keresztül ezért.  
 Sőt, az arab sietett ide, és sokakat Saba küldött,  
 s sáfránytól búzlón jött a kilíkiak.  
 Kontybacsavart hajjal járt erre a szőke sycamber,  
 és másképp becsavart hajjal a mord etióp.  
 Más-más nyelven szól valamennyi, de megvan az összhang:  
 mind tudják, a »haza atyja« vagy ám igazán”.<sup>41</sup>

A szabad bevándorlásnak köszönhetően Róma nagy immigrációnak volt kitéve. A feliratos forrásokból megismerhetjük a bevándorlók nevét, foglalkozását, származási helyét, de forrásaink csak a legritkábban árulják el a migráció okát.<sup>42</sup> A bevándorlók legnagyobb tömegét adó katonák és rabszolgák esetében az ok világos: mindkettőjüket a szolgálat kényszerítette lakóhelyük megváltoztatására. Seneca így ír a korabeli Rómáról korzikai száműzetésében:

„Nézd csak végig ezt az embersűrűt, amely az óriási világváros házaiba alig fér bele: e tömeg javarészenek nincs is hazája. Szabad városokból és telepes városaikból, szóval az egész földkerekségről sereglettek itt össze: egyeseket a nagyvágyás vonzott ide, másokat a közhivatal kényszere; egyeseket a követi megbízatás, másokat a nagyvilági élet sóvárgása, amely mindig keresi a bűnös kicsapongásokra legalkalmasabb és legkáprázatosabb helyet; egyeseket a tudományszomj, másokat a játékok látványossága; némelyeket a baráti vonzalom csalt ide, másokat a törtetés, hogy itt óriási közönség előtt fitogtathatják tehetségüket; némelyek idejöttek vásárra vinni szónoki tehetségüket: mindenféle ember összeverődött itt a városban, amely egyformán nagyra értékeli az erényeket és a bűnöket.”<sup>43</sup>

## A MIGRÁCIÓ KÉRDÉSE

Más kérdés, hogy Róma *végző soron* sikerrel tudta-e kezelni a multikulturalizmus jelenségét. A médiában egyik legtöbbet foglalkoztatott mai ókortudós, Mary Beard (University of Cambridge) a tekintélyes *The Wall Street Journal* 2015. október 16-i számában írt cikket arról, hogy az Európai Unió mai politikusai és döntéshozói mit tanulhatnak a Római Birodalom migrációs politikájából.<sup>44</sup> Beard kiváló és követendő példának tartja Caracalla Kr. u. 212-ben kiadott ren-

<sup>41</sup> Martialis: *De spectaculis* 3.

<sup>42</sup> Noy 2000.

<sup>43</sup> Seneca: *Ad Helviam* 6.2–3.

<sup>44</sup> Beard 2015.

deletét, amelyben a birodalom valamennyi alattvalójának római polgárjogot adományozott.<sup>45</sup> A professzorasszony azonban mintha megfeledezett volna arról a tényről, hogy ezek az emberek egyrészt már évszázadok óta az *Imperium Romanum* alattvalói voltak, így *de facto* a birodalom adófizető polgárainak számítottak. Ráadásul Caracalla nem valamiféle igazságérzettől vezetve terjesztette ki rájuk a polgárjogot, hanem mert lehetővé akarta tenni a provinciálisok tömeges besorozását a római legiókba. (Legióskatonáa ugyanis csak római polgár lehetett.)

A római *limes* – már ahol létezett ilyen – nem volt alkalmas nagyobb erejű hadmozdulatok feltartóztatására, de az illegális határátlépésre igen.<sup>46</sup> Ezt éppen a pannoniai Duna-védvonal (*ripa Pannonica*) egyik feliratával bizonyíthatjuk. Az ugyancsak Caracalla idején, Kr. u. 183-ban vésett latin nyelvű építési feliratok a Duna partján álló erődök (*burgus*) oldalára voltak kiszögezve, és arra emlékeztették olvasóikat, hogy az uralkodó: „[...] az egész partot megerősítette tornyokkal és őrhelyekkel azokon a pontokon, amelyek alkalmasak voltak a *latrunculi* titkos átkeléseire.”<sup>47</sup> Alföldi András és Kovács Péter véleménye szerint a *latrunculi* (szó szerint: „rablócskák”) valójában szarmata harcosokra vonatkozik, vagyis a *ripa Pannonica* ezen szakasza ebben az időben a barbár betörések ellen védő katonai jellegű határ volt. Fitz Jenő és Soproni Sándor ellenben az *ad clandestinos latrunculorum transitus* kifejezést „csempészek titkos átkelései”-nek fordítja, amivel inkább csak egyfajta közigazgatási-gazdasági szerepet tulajdonít ennek a határszakasznak. Szempontunkból mindegy, kinek van igaza: a pannoniai határszakasz őrhelyei vagy az illegális határátlépőknek, vagy a betörő barbár csapatoknak akartak megálljt parancsolni. Egyedül Róma érdekei szabták meg, hogy a limesen túl lakó barbárok közül kiket, mikor, hová engedtek be és telepítettek le. Az 1–2. században akadt példa arra, hogy akár 100 000-es létszámú törzseket is betelepítettek a *Barbaricum*ból olyan tartományokba, ahol munkaerőhiány lépett fel.<sup>48</sup> A betelepülteket azután munkára fogták, és keményen megadóztatták. Csak a 3–4. században – hosszú válságperiódusok után – került sor arra, hogy a barbárok „önállósították magukat”, és nem voltak hajlandók a Római Birodalom több évszázados rendjébe illeszkedni. Ez a folyamat azonban jórészt már a kereszténység államvallássá válása után zajlott, amely gyökeresen más értékrend alapján állt.

<sup>45</sup> Garnsey 2004.

<sup>46</sup> A Római Birodalom politikai-közigazgatási határát jelző *limes* lehetett mesterséges alkotás: például fal (*vallum*) Britanniában; cölöpsánc (*pugnaculum*) a felső-germaniai–raetiai határvonalon; árok és töltés (*fossa et agger*) Africában; vagy út (*via*) Arabiában. A természetes határok közé tartoztak a tenger- és a folyópartok (*ora, ripa*), például a Rajna vagy a Duna mentén. Annak a hagyományos képnek tehát, amely szerint a Római Birodalmat valamiféle „kinai nagy fal” vette körül, valóban semmi alapja sincs. Nem szabad azonban megfeledeznünk arról, hogy ezeket a – britanniai kivétellel – viszonylag könnyen átjárható természetes vagy mesterséges határokat őrtornyokkal és katonai táborokkal is megerősítették.

<sup>47</sup> *Ripam omnem burgis a solo extructis item praesidis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*, Commodus, Kr. u. 183, *RIU* V 1127 = *ILS* 8913.

<sup>48</sup> Számos példát sorol fel a jelenségre: Elton 1996: 97–109.

## FORRÁSOK

- Aelius Aristeides 2002: *Oratio (Eis Rómén). Róma magasztalása.* (Ford., jegyz., bev. és kísérő tanulmányokkal ell. Szlávik Gábor.) Budapest.
- Cicero 1958: Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo. (Loeb Classical Library 447.) Cambridge.
- Cicero 1995: *Az állam.* (Ford. Hamza Gábor.) Budapest.
- Dessau, Hermann 1892–1916: *Inscriptiones Latinae Selectae.* (ILS) Berlin.
- Fitz, Jenő (Hg.) *Die römischen Inschriften Ungarns* (RIU) 5.: *Intercisa.* Budapest–Bonn, 1991.
- Fronto, Marcus Cornelius 1919–1920: *Correspondance I–II.* (Loeb Classical Library 112–113.) Cambridge.
- Horatius 1989: *Összes művei.* (Ford. Bede Anna.) Budapest.
- Juvenalis 1964: *Szatírái latinul és magyarul.* (Ford. Muraközy Gyula) (Görög és latin írók 9.) Budapest 1964.
- Martialis 2006: De spectaculis. Bálint Gábor ford. In: Bálint Gábor: A Colosseum megnyitó ünnepségei. Martialis és a Látványosságok könyve. *Ókor* (5.) 25–35.
- Plinius 1942: *Naturalis historia.* Books 3–7. (Loeb Classical Library No. 352.) Cambridge.
- Plinius, Secundus Caius 2009: *Naturalis historia. Természetrész (XIV–XVIII).* (Ford. Hoffmann Zsuzsanna.) Szeged.
- Plinius, Caecilius Secundus 2006: *Panegyricus, Traianus császár dicsőítése.* (Ford. Hoffmann Zsuzsanna.) Szeged, 2006.
- Res gestae divi Augusti. (Ford. Borzsák István.) *Antik Tanulmányok* (1.) 1954, 325–332.
- Augustinus, Aurelius 1928–1929: De civitate dei. Dombart, Bernhard – Kalb, Alfons (edd.) Lipsiae.
- Seneca 2002: Vigasztalások. (Ford. Révay József.) In: *Seneca prózai művei I.* Budapest, 45–74.
- Seneca 2004: A nagylelkűségről. (Ford. Szőke Ágnes.) In *Seneca prózai művei II.* Budapest, 157–198.
- Strabón 1977: *Geographika.* (Ford. Földy József.) Budapest.
- Tacitus 1980: Iulius Agricola élete. In: *Tacitus összes művei I.* (Ford. Borzsák István.) Budapest, 7–42.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamik Béla 2006: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 62.) Budapest.
- Adams, James Noel 2003: *Bilingualism and the Latin Language.* Cambridge.
- Ando, Clifford 2005: Interpretatio Romana. *Classical Philology* (100.) 41–51.
- Antrop, Marc 2004: Landscape Change and the Urbanization Process in Europe. *Landscape and Urban Planning* (67.) 9–26.
- Bang, Peter Fibiger 2007: Trade and Empire – In Search of Organizing Concepts of Roman Economy. *Past and Present* (195.) 3–54.

- Beard, Mary 2015: Ancient Rome and Today's Migrant Crisis. *The Wall Street Journal* 2015.10.16. (<http://www.wsj.com/articles/ancient-rome-and-todays-migrant-crisis-1445005978> – utolsó letöltés: 2016. április 11.)
- Bekker-Niel sen, Tønnes 1989: *The Geography of Power: Studies in the Urbanization of Roman North-West Europe*. (BAR International Series 477.) Oxford.
- Blázquez, José María – Remesal Rodríguez, José 1992: *Excavaciones arqueológicas en el Monte Testaccio (Roma), Memoria Campaña 1989*. Madrid.
- Cadotte, Alain 2007: *La Romanisation des Dieux. L'interprétation romaine en Afrique du Nord sous le Haut-Empire*. Leiden.
- Cancik, Hubert – Hitzl, Konrad (Hgg.) 2003: *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen*. Tübingen.
- Cancik, Hubert – Rüpke, Jörg (Hgg.) 1997: *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*. Tübingen.
- Casson, Lionel 1971: *Ships and Seamanhip in the Ancient World*. Princeton University Press, Princeton.
- Cooley, Alison 2002: „The Survival of Oscan in Roman Pompeii”. In: Alison Cooley (ed.): *Becoming Roman, Writing Latin? Literacy and Epigraphy in the Roman West*. (Journal of Roman Archaeology 48.) Portsmouth, R.I., 77–86.
- Dyson, Stephen L. 1971: Native Revolts in the Roman Empire. *Historia* (20.) 2–3. 239–274.
- Eck, Werner 2009: The Presence, Role and Significance of Latin in the Epigraphy and Culture of the Roman Near East. In: Hannah M. Cotton – Robert G. Hoyland – Jonathan J. Price – David Wasserstein (eds): *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*. Cambridge – New York, 15–42.
- Elton, Hugh 1996: *Frontiers of the Roman Empire*. London.
- Erdkamp, Peter 2005: *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political, and Economic Study*. Cambridge.
- Fehér Bence 2007: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest.
- Garnsey, Peter 1988: *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*. Cambridge.
- Garnsey, Peter 2004: *Roman Citizenship and Roman Law in the Late Empire*. Oxford.
- Geraghty, Ryan M. 2007: The Impact of Globalization in the Roman Empire, 200 BC–AD 100. *Journal of Economic History* (67.) 4. 1036–1061.
- Gradel, Ittai 2002: *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford.
- Grüll Tibor 2008: A principátus geopolitikai propagandája. *Ókor* (7.) 3. 56–65.
- Grüll Tibor 2011: Kelet Nyugaton. A Kelet gazdasági, kulturális és vallási befolyása a Római Birodalom nyugati felében. *Ókor* (10.) 3. 42–57.
- Grüll Tibor 2015a: Trendek és súlypontok a római gazdaságtörténet utóbbi fél évszázados kutatásában. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Budapest–Pécs, 177–190.
- Grüll Tibor 2015b: Latin feliratok a Barbaricumban. In: Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn (szerk.): *Európé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára*. Pécs–Budapest, 63–76.

- Gschaid, Max 2003: Die Götterverehrung in den Provinzen Raetien, Noricum und Pannonien und ihr festlicher Aspekt (217–236). In: André Motte – Charles-Marie Terres (éds.): *Dieux, fêtes, sacré dans la Grèce et la Rome antiques*. Turnhout.
- Herz, Peter 2001: Das römische Heer und der Kaiserkult in Germanien. In: Wolfgang Spickermann – Hubert Cancik – Jörg Rüpke (Hgg.): *Religion in den germanischen Provinzen Roms*. Tübingen, 91–116.
- Heurgon, J. 1952: La date des gobelets de Vicarello. *Revue des études anciennes* (54.) 39–50.
- Hingley, Richard 1996: The ‘legacy’ of Rome: The rise, decline, and fall of the theory of romanization. In: Jane Webster – Nicholas Cooper (eds): *Roman imperialism: post-colonial perspectives*. Leicester, 35–48.
- Hingley, Richard 2009: Cultural Unity and Diversity: Empire and Rome. In: Shelley Hales – Tamar Hodos (eds): *Material Culture and Social Identities in the Roman World*. Cambridge, 54–77.
- Hitchner, Robert Bruce 2012: *The First Globalization: The Roman Empire and Its Legacy in the 21<sup>st</sup> Century*. Oxford.
- Horden, Peregrine – Purcell, Nicholas 2000: *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford.
- Lancaster, L. 1998: Building Trajan’s Market. *American Journal of Archaeology* (102.) 2. 283–308.
- MacMullen, R. 1966: Provincial Languages in the Roman Empire. *American Journal of Philology* (87.) 1. 1–17.
- MacMullen, Ramsay 1985: How to revolt in the Roman empire. *Rivista storica d’antichità* (15.) 67–76.
- MacMullen, Ramsay 1992: *Enemies of the Roman order: treason, unrest, and alienation in the Empire*. London.
- Millar, Fergus 1968: Local Cultures in the Roman Empire: Libyan, Punic and Latin in Roman Africa. *Journal of Roman Studies* (58.) 1–2. 126–134.
- Millar, Fergus 1977: *The Emperor in the Roman World: 31 BC–AD 337*. London.
- Nock, Arthur Darby 1952: The Roman Army and the Roman Religious Year. *Harvard Theological Review* (45.) 186–252.
- Noy, David 2000: *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*. London.
- Pekáry, Thomas 1985: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft dargestellt anhand der Schriftquellen*. Berlin.
- Purcell, Nicholas 2003: Boundless Sea of Unlikeness? On Defining the Mediterranean. *Mediterranean Historical Review* (18.) 2. 9–29.
- Rickman, Geoffrey E. 1980: The Grain Trade Under the Roman Empire. In: D’Arms, John H. – Kopff, E. Christian (eds): *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*. Rome, 261–275.
- Roller, Duane W. 2006: *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. London – New York.
- Romm, James S. 1992: *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton.
- Şahin, Sencer – Adak, Mustafa 2007: *Stadiasmus Patavensis*. (Monographien zur Gephyra 1.) Ege Yayınlar, Istanbul.

- Salway, Benett 2001: Travel, *Itineraria*, and *Tabellaria*. In: Adams, Colin – Laurence, Ray (eds): *Travel and Geography in the Roman Empire*. London.
- Sirks, Adriaan Johan Boudewijn 1991: *Food for Rome: The Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam.
- Swain, Simon 1998: *Hellenism and Empire: Language, Classicism and Power in the Greek World, AD 50–250*. Oxford.
- Székely Melinda 2007: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged.
- Van Der Veen, Marijke – Livarda, Alexandra – Hill, Alistair 2008: New Plant Foods in Roman Britain – Dispersal and Social Access. *Environmental Archaeology* (13.) 1. 11–36.
- Versluys, Miguel John – Pitts, Martin 2014: *Globalisation and the Roman World World History, Connectivity and Material Culture*. Cambridge.
- Woolf, Greg 1992: Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy. *World Archaeology* (23.) 3. 283–293.